

1. Наслідки Другої світової війни для України. Перехід до мирного будівництва

Одним з найважливіших здобутків України на завершальному етапі Другої світової війни та відразу після неї стало остаточне визначення західних кордонів республіки. Керівництво СРСР проводило цілеспрямовану політику щодо об'єднання усіх українських етнічних земель у складі УРСР. Постала проблема закріпити на міжнародному рівні приєднані у 1939-1940 рр. західноукраїнські землі, також щодо статусу Закарпаття, заселеного переважно українцями. Для збереження дружніх відносин із сусідніми країнами необхідно було врегулювати питання кордонів на основі двосторонніх угод.

Найскладнішими виявились переговори з польською стороною щодо радянсько-польського кордону. Польський комітет національного визволення, який займав прорадянські позиції, підтримував проект керівництва СРСР. 27 липня 1944 р. він підписав радянсько-польську угоду про кордон на основі «лінії Керзона». Емігрантський уряд Польщі на чолі з С. Миколайчиком, що перебував у Лондоні, не хотів змиритися із втратою Західної України та Західної Білорусії і вимагав повернення до довоєнних кордонів. На Ялтинській конференції Т. Рузвельт (Президент США) і У. Черчілль (Прем'єр-міністр Великобританії) підтримали позицію Радянського Союзу щодо радянсько-польського розмежування. Це полегшило досягнення компромісу з Тимчасовим урядом національної єдності, який утворився в Польщі у червні 1945 р.

16 серпня 1945 року між СРСР і Польщею укладено договір про радянсько-польський кордон. Згідно з ним, кордон між обома країнами встановлювався вздовж «лінії Керзона» з відступами від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі. Крім того, Радянський Союз передав Польщі додатково територію до рік Західний Буг і Солонія на південь від Крилова – з відхиленням від «лінії Керзона» на 30 км на схід.

15 лютого 1951 р. в Москві укладено договір між СРСР і Польщею про обмін ділянками державних територій. Було проведено обмін майже однаковими за площею територіями. До УРСР відійшли землі в районі Кристонополя (сучасний Червоноград), до Польщі – територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької обл.

Незважаючи на те, що територією України вказаний кордон з незначними відхиленнями пройшов уздовж «лінії Керзона», він далеко не повністю враховував межі етнічного розселення українців. Поза межами України залишились Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина, де мешкали понад 700 тис. українців. Набагато легше проходили переговори з Румунією щодо входження Північної Буковини та Бессарабії до Радянського Союзу. Цьому сприяло два фактори: послаблення в результаті поразки у війні на боці Німеччини міжнародних позицій Румунії та посилення позицій румунських комуністів. 10 лютого 1947 р. підписаний радянсько-румунський договір, згідно з яким Румунія визнавала входження Північної Буковини, території колишніх Хотинського та Ізмаїльського повітів до СРСР в складі Радянської України.

Особливо гострою стала проблема територіальної приналежності Закарпатської України. Угорщина опинилася в таборі переможених і не могла претендувати на цю територію. Радянський Союз та його союзники по антигітлерівській коаліції не визнавали чинності Мюнхенської угоди 1938 року, отже Закарпаття з точки зору міжнародного права після війни знову мало стати складовою частиною Чехословаччини. З іншого боку, неможливо було ігнорувати той факт, що Закарпаття було українською етнічною територією і серед населення регіону була дуже популярною ідея об'єднання з Україною. Відразу після звільнення Закарпаття в регіоні за ініціативою населення та підтримки радянського командування почали створюватись органи місцевої влади – народні комітети.

Була здійснена аграрна реформа – поділені землі поміщиків між селянами. Спроби чехословацького уряду відновити адміністративні структури в Закарпатті зазнали невдачі. 26 листопада 1944 р. в Мукачевому I з'їзд делегатів народних комітетів Закарпатської України ухвалив маніфест про її возз'єднання з УРСР. В таких умовах чехословацький уряд вимушений був відмовитись від ідеї повернення Закарпаття.

У Москві після переговорів між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу 29 червня 1945 р. підписано договір та протокол до нього про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про її возз'єднання з УРСР в складі Радянського Союзу. Згідно з цим документом міждержавний кордон між СРСР і Чехословаччиною визначався лінією попереднього адміністративного кордону, що існував між Словаччиною і Підкарпатською Україною до 29 вересня 1938 р. (Мюнхенської угоди). Внаслідок цього у складі Чехословаччини опинилась значна частина українських земель, що перебувала у її складі ще згідно Сен-Жерменського договору. 22 листопада 1945 р. цей договір ратифікували Тимчасові Національні збори Чехословацької Республіки, а 27 листопада – Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі УРСР з'явилась Закарпатська область з центром в м. Ужгороді. Післявоєнне врегулювання кордонів України засвідчило вирішення проблеми соборності українських земель. Вхідження західноукраїнських земель до складу СРСР закріплювалось міжнародними угодами і визнавалось світовою спільнотою. УРСР суттєво розширила свою територію та збільшила власний економічний потенціал. Територія республіки зросла на 110 тис. кв. км, а населення – майже на 7 млн. осіб. Внаслідок цих геополітичних змін майже усі українські землі увійшли до складу УРСР. Частина українських етнічних земель (Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Пряшівщина та Мараморощина) залишилися у складі інших держав.

Бойові дії та окупація території УРСР під час Великої Вітчизняної війни призвели до трагічних наслідків. У боротьбі з окупантами Україна зазнала величезних людських та матеріальних втрат. За деякими даними, вона втратила до 8 млн. осіб (2,5 млн. військових і 5,5 млн. цивільних), майже 2 млн. перебували у ворожому полоні. Зруйновано тією чи іншою мірою 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл. Внаслідок знищення та руйнації житлового фонду понад 10 млн. жителів України опинилися без житла.

Величезних збитків зазнала промисловість УРСР: зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, з них, зокрема, заводів важкого і середнього машинобудування – 599, металургійної промисловості – 28, коксохімічної промисловості – 25 (практично усі підприємства галузі). У вугільній галузі зруйновано 882 шахти (тобто майже всі) Донецького вугільного басейну. Потужність електростанцій становила лише 0,4 % від довоєнного рівня. Крім того, частина заводів та обладнання були евакуйовані з України у 1941 р., і перевозити їх назад після завершення воєнних дій на території України у більшості випадків вже не було сенсу. Як наслідок, неушкодженими залишилось тільки 19 % довоєнної кількості промислових підприємств, промислове виробництво становило 26 % від довоєнного рівня. У 1945 р. в республіці вироблено лише 23 % електроенергії, 15 % сталі, 14 % прокату, видобуто 36 % вугілля, видобуто 17 % чавуну від рівня 1940 року. Потрібно було відбудовувати транспортну інфраструктуру. Внаслідок воєнних дій зазнала руйнації транспортна мережа: 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій.

Матеріальна база сільського господарства також опинилась у скрутному становищі. Відступаючи з території України, окупаційна влада організувала вивіз

у Німеччину худоби – 3,9 млн. голів великої рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,5 млн. овець і кіз, майже 3 млн. коней. Були також вивезені з України мільйони тонн сільськогосподарської продукції, чорноземів.

Не уникли нищення заклади освіти, культури, охорони здоров'я. Зруйновано 33 тис. будівель шкіл, ВНЗ, технікумів, науково-дослідних інститутів, 20 тис. бібліотек, 18 тис. медичних установ, а також багато театрів, музеїв, інших закладів культури.

Матеріальні збитки УРСР склали, за офіційною статистикою, 285 млрд. крб. Це становило 42 % від матеріальних втрат Радянського Союзу. Загалом Україна втратила 40 % свого економічного потенціалу.

Внаслідок воєнних дій, евакуації, мобілізації в армію, репресій окупаційної влади, вивезення на примусові роботи в Німеччину населення України за роки війни зменшились майже на третину. Якщо у 1940 р. воно становило 41,3 млн., то у 1945 р. – лише 27,4 млн. осіб.

Існували певні фактори, які ускладнювали відбудову:

- 1) вже згадувалось про нестачу трудових ресурсів, особливо кваліфікованих кадрів;
- 2) перед відступом німецькі війська цілеспрямовано знищували промислові об'єкти так, щоб пізніше їх було важче і дорожче відновити;
- 3) відбудову довелось проводити, спираючись тільки на внутрішні ресурси СРСР;
- 4) сталінський режим продовжував репресії проти багатьох українців.

Для успішного здійснення відбудови народного господарства насамперед потрібно було: реорганізувати систему управління у відповідності з вимогами

мирного часу; відновити діяльність місцевих органів влади; максимально мобілізувати трудові ресурси; залучити додаткові кошти для відбудови.

Одним з важливих кроків радянського керівництва після завершення війни стала реорганізація системи управління промисловості. На рубежі 1945-1946 рр. ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння. Натомість утворені окремі наркомати транспортного та сільськогосподарського машинобудування, наркомати машинобудування та приладобудування. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР перейменувала Раду Народних Комісарів у Раду Міністрів УРСР. Відтоді наркомати стали називати міністерствами, відповідно наркомів стали називати міністрами.

В Україні в стислі строки була відновлена система державних органів, які здійснювали керівництво народним господарством. Економічні проблеми, які вимагали законодавчого схвалення, розглядали сесії Верховної Ради СРСР, а в період між сесіями – Президія Верховної Ради СРСР. Найвищим виконавчим розпорядчим органом державного управління була Рада Міністрів СРСР. Структура органів влади, які відновили свою роботу на території УРСР, була аналогічною загальносоюзній системі. Вона виконувала три головні функції: планування; координація розвитку народного господарства; контроль за виробництвом. Управління економікою здійснювалось за галузевим принципом. Центральними органами у системі управління окремими галузями були міністерства, щодо деяких сфер галузей та сфер життя – державні комітети. Міністерства та державні комітети в своїй сукупності поділялись на загальносоюзні, союзно-республіканські, республіканські. Загальносоюзні міністерства напряду підпорядковувались Раді Міністрів СРСР, безпосередньо керували стратегічно важливими підприємствами. У післявоєнний період роль цих міністерств в управлінні українською економікою була дуже високою, в 1950 р. близько 75 % підприємств УРСР підпорядковувались саме союзним

міністерствам. Загальносоюзні міністерства підлягали єдиному, загальнодержавному, централізованому керівництву та фінансуванню, їм була властива широка спеціалізація та кооперування виробництва, проведення єдиної технічної політики.

Союзно-республіканські міністерства керували певними галузями економіки через однойменні міністерства УРСР, які підпорядковувались союзному міністерству і Раді Міністрів УРСР. Республіканські міністерства, відповідно, керували підприємствами і організаціями лише в межах республіки і спрямовувались урядом УРСР.

Функції міністерств були дуже різноманітними: планування розвитку певної сфери економіки в цілому, вивчення потреб населення в її продукції, доведення до підприємств перспективних та річних планів, забезпечення єдиної технічної політики, проведення наукових досліджень та проектно-конструкторських робіт, капітального будівництва, матеріально-технічного постачання, політика фінансів та кредиту; встановлення кожному підприємству, організації фонду заробітної плати, затвердження положення щодо преміювання працівників, встановлення типової структури і штату окремих підприємств, визначення режиму їх роботи.

Структура міністерств не була сталою, в післявоєнний час вони часто реорганізовувались. Наприклад, протягом шести років (1948-1954 рр.) міністерства чорної та кольорової металургії УРСР двічі об'єднувалися (у 1948 та 1953 рр.) та двічі роз'єднувалися (у 1950 та 1954 рр.). Плануванням та контролем за виконанням планів займався Державний плановий комітет Ради Міністрів УРСР (Держплан УРСР). Він постійно вивчав і коригував напрямки розвитку економіки, вишукував резерви і можливості забезпечення в проектах планів високих темпів і пропорційності розвитку всіх галузей промислової

сфери. У процесі відбудови першочерговим завданням була організація роботи органів влади на місцях: у містах, селищах, селах, районах, областях, – в самій республіці загалом. Із закінченням війни органи військової влади юридично вже не мали надзвичайних повноважень, військові ради не могли видавати обов'язкових постанов для цивільного населення, державних і громадських організацій. Тому необхідно було в найшвидші строки відновити систему місцевих рад та надати їм легітимності. Спеціально уповноважені центральними партійними організаціями республіканські та обласні інстанції призначали керівних працівників обласних, міських, районних рад, які, відповідно, призначали керівників сільських та селищних рад. Керівники рад добирали штат апарату, налагоджували діяльність промислових та сільськогосподарських підприємств, вирішували питання освіти та культури. Для формування депутатського корпусу залучались депутати рад усіх рівнів, які були обрані напередодні війни. Створені таким способом ради відчували серйозні труднощі в роботі, не вистачало кваліфікованих кадрів. У 1946 р. в місцевих радах УРСР залишалась третина депутатів, обраних у 1939-1940 рр. Навіть більшість голів виконкомів не була депутатами. На 1 січня 1947 р. до місцевих рад повернулося з армії лише 32 тис. депутатів з 122 тис. призваних на фронт у роки війни.

В грудні 1947 р. відбулися вибори до місцевих рад. Тоді обрано 307300 депутатів до майже 18 тис. місцевих рад. Через обласні, районні, міські, сільські і селищні ради здійснювалися заходи щодо відновлення діяльності підприємств місцевої промисловості, комунального господарства, торгівлі, громадського харчування, медичних установ, житлового будівництва. Недоліком роботи місцевих рад була їх повна залежність від партійних та державних органів. У післявоєнний період в УРСР відновили роботу громадські організації, насамперед профспілки. Останні офіційно вважались масовими громадськими непартійними організаціями, які об'єднували на добровільних засадах робітників і службовців усіх професій.

Фактично профспілки проводили свою роботу під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП (б) та КП (б) У. Для подолання проблеми робочої сили органи влади почали трудові мобілізації, іноді примусовими методами, за допомогою оргнаборів. Розгортанню процесів оргнаборів передувала постанова Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників». Під контролем партійних, державних і господарських органів укладалися відповідні договори господарських організацій з колгоспами і колгоспниками, згодом ця практика розповсюдилась і на непрацююче міське населення, насамперед на молодь. Трудові угоди укладалися з робітниками терміном не менше ніж на один рік, при вербуванні у віддалені райони – не менше ніж на два роки. Часто здійснювався примусовий набір молоді через військкомати.

Проведенню оргнаборів сприяв особливий паспортний режим для селянства та жорсткий режим прописки в містах. Селянам видавали паспорти лише на основі підтверджувальних документів про працевлаштування чи навчання, це спонукало їх погоджуватись на несприятливі умови трудового договору. Селяни намагались використати можливість переїзду в міста, адже матеріальне становище робітників було дещо кращим, ніж колгоспників. Влітку 1945 р. почалась демобілізація з армії. У вересні цього року позачергово мобілізовані спеціалісти народного господарства з вищою та середньою освітою, студенти другого та старших курсів, учителі та викладачі шкіл та навчальних закладів. В Україну до кінця 1946 р. повернулось 1,8 млн. демобілізованих фронтовиків. Повернулось більшість з 2 млн. «остарбайтерів», також чимало тих, хто був евакуйований у 1941 р. в східні регіони СРСР. Це дозволило певною мірою заповнити робітниками найважливіші ділянки виробництва. Іншим напрямком вирішення проблеми трудових ресурсів стала швидка відбудова професійно-технічної та вищої освіти. У 1946-1950 рр. чисельність робітників, інженерів, техніків

збільшилась на 2,6 млн. осіб. Проте вжиті заходи не могли повністю забезпечити підприємства робочою силою, тому доводилось широко залучати на виробництво жінок та молодь. Жіноча праця використовувалась на всіх ділянках виробництва, навіть там, де робота потребувала значних фізичних зусиль та була шкідливою для здоров'я. Разом з тим, жінки були також і керівниками підприємств, цехів, майстерень, окремих дільниць. У 1947 р. жінки становили 35,9 % від всіх робітників промисловості республіки. На селі жінки становили 80 % працездатного населення. Для відбудови потрібні були значні кошти. Оскільки СРСР опинився в економічній ізоляції, то могли використовуватись лише внутрішні ресурси. За таких умов відбудова здійснювалась передусім за рахунок населення. Кошти громадян залучались через систему надмірних податків, обов'язкові державні позики, цій меті слугувала також конфіскаційна грошова реформа 1947 р. Ці заходи негативно позначалися на матеріальному становищі населення. Громадяни України з розумінням ставились до, по суті, визискувальної політики влади. Вважали, що такі жертви необхідні, щоб забезпечити мир і не допустити нової війни.

Таким чином, у перші повоєнні роки на міжнародному рівні були закріплені нові кордони України, визначено матеріальні збитки і людські втрати за час німецької окупації. Перехід до мирного будівництва в Україні відбувався в особливих умовах. Державні структури часто вдавалися до примусу для забезпечення промисловості робочою силою. Жінки та молодь вимушено поповнювали ряди робітників. В повоєнний період майже всі українські землі перебувають у складі СРСР. Українська меншість в сусідніх з УРСР державах теж до кінця 80-х рр. перебувала під радянським контролем. Лише українська політична еміграція разом з українською діаспорою стала активною силою українського політичного, громадського, культурного і релігійного життя. Завершення возз'єднання українських земель в єдиній державі стало можливим з вирішенням питання про

долю Закарпаття, Північної Буковини і трьох повітів Бесарабії — Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського.

В кінці Другої світової війни радянське керівництво приймає рішення про відновлення зовнішньополітичного представництва УРСР. З одного боку, це була спроба нейтралізації національно-визвольних сил. З іншого—створювалась додаткова структура для досягнення СРСР своїх цілей на міжнародній арені. Радянський Союз отримав зручну стратегічну позицію відносно Польщі, Угорщини і Чехо-Словаччини і можливість розгромити український націоналізм, вогнищем якого була Західна Україна.

Встановлення радянської влади в Західній Україні Боротьба з ОУН, і УПА. Радянізація західноукраїнських земель була спрямована на введення цих територій в русло суспільного життя СРСР. Для цього застосовувались жорстокі, репресивні методи. Під час колективізації та індустріалізації тут навіки було вислано за межі України більш ніж 203 тис. чоловік. А з 1944 р. по 1952 р. в західних областях України зазнали репресій до 500 тис. осіб, в тому числі арештовано більш ніж

130 тис. осіб. Відповідальним за безжальні дії проти мирного населення був не тільки Сталін.

Після закінчення війни майже десятиліття тривала боротьба ОУН, /' УПА в підпіллі проти радянської влади. У 1945 р. підрозділи УПА були переформовані на невеликі мобільні загони. Ці загони контролювали територію площею до 150 тис. км². ОУН за допомогою цих підрозділів намагалися утвердити нелегальні державні структури. За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, в результаті яких загинуло біля 30 тис.

радянських і партійних працівників і тих, хто їм допомагав. Своє завдання вояки УПА вбачали в боротьбі проти сталінського режиму в країні. Керував боротьбою ОУН, / УПА в Україні в той час Р. Шухевич. Загальне керівництво діяльністю ОУН з-за кордону здійснював С. Бандера.

За офіційними даними, в Західній Україні у 1944—1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. осіб — учасників ОУН. Виселено ж було понад 65 тис. сімей. Радянська влада утверджувалась в Західній Україні за допомогою свавілля і беззаконня. Тяжкі втрати, а також заклики влади припинити опір та прийти з повинною змусили бійців УПА або переходити кордон, або здаватись владі. До 1952 р. ОУН, і УПА як масова організована сила перестали існувати. Допомогло й те, що в Західній Україні почали відбуватись позитивні зміни в соціально-економічному житті. Сюди переїхало багато спеціалістів з усіх галузей народного господарства. Були також створені нові галузі промисловості: радіотелефонна, автобусобудівна, машинобудівна (сільськогосподарські машини, автонавантажувачі), підприємства військово-промислового комплексу — танковий завод тощо.